

Розділ 1
**ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ В СОЦІУМІ**

УДК 159.9(053.4)

**О. М. Борисюк,
О. М. Лепех**

**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ
ФОРМУВАННЯ УЯВИ
У ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Розглянуто проблему розвитку уяви протягом дошкільного онтогенезу. Розкрито зміст уяви та її особливості у дошкільному періоді. З'ясовано роль уяви у формуванні дитячої творчості, проаналізовано головні її процеси. Описано динаміку розвитку уяви у дошкільному віці та визначено основні психологічні умови її становлення. Емпірично досліджено індивідуальні особливості уяви у дітей дошкільного віку. Виявлено рівень розвитку уяви у дошкільників та запропоновано вправи для її розвитку.

Ключові слова: дошкільний вік, уява, розвиток уяви дитини-дошкільника.

Постановка проблеми. Соціально-економічні перетворення в суспільстві диктують необхідність формування творчо активної особистості, здатної ефективно і нестандартно вирішувати нові життєві проблеми. З огляду на це перед дошкільними установами постає важливе завдання розвитку творчого потенціалу підростаючого покоління, що, своєю чергою, вимагає вдосконалення навчально-виховного процесу з урахуванням психологічних закономірностей всієї системи пізнавальних процесів.

Дошкільне дитинство – важливий період психічного розвитку, вік початкового фактичного становлення особистості. Дитині дошкільного віку важливо допомогти зрозуміти побачене, почуте, пережите та віднайти зв'язок між явищами та предметами і водночас закласти підґрунтя для розвитку уяви. За допомогою уяви дитина прагне до відтворення того, що вразило, до пригадування того, що сподобалося, тобто до конструювання широкої сфери своїх відносин з діяльністю [2; 6].

Творча діяльність неможлива без уяви, яку дошкільники використовують постійно у різноманітних ситуаціях: граючись, розповідаючи казки, розмовляючи про своє майбутнє тощо. Завдяки уяві дошкільник адаптується у соціумі, спілкується нарівні з дорослими. Зважаючи на це, особливої актуальності набуває проблема розвитку дитячої уяви, оскільки цей психічний процес є невід'ємним компонентом будь-якої форми творчої діяльності дитини та її поведінки загалом.

Стан дослідження. Задану проблему розглядали безліч відомих науковців і видатних психологів, ступінь її розробки високий. Як показали дослідження Л. С. Виготського, В. У. Давидова, Е. І. Ігнат'єва, С. Л. Рубінштейна, Д. Б. Ельконіна, В. А. Крутецького, Т. Рібо, К. Г. Паустовського та інших, уява виступає не тільки передумовою ефективного засвоєння дітьми нових знань, але й умовою творчого перетворення знань, що є у дітей, сприяє саморозвитку особистості, тобто фактично визначає ефективність навчально-виховної діяльності.

Мета статті полягає у з'ясуванні індивідуальних особливостей уяви дітей дошкільного віку та визначенні психологічних умов їх розвитку.

Виклад основних положень. У психологічній літературі по-різному трактують уяву. Скажімо, Л. С. Виготський зазначає: «Уява не повторює в тих же поєднаннях і в тих же формах окремих вражень, які накопичені раніше, а будує якісь нові ряди з раніше накопичених вражень. Інакше кажучи, привнесення нового в самий перебіг наших вражень і зміна цих вражень так, що в результаті цієї діяльності виникає деякий новий образ, що не існував раніше, становить, як відомо, саму основу тієї діяльності, яку ми називаємо уявою» [1, с. 9–10]. Л. С. Виготський для підтвердження думки про те, що уява тісно пов'язана з реальністю, вказує на існування різних форм зв'язку уяви з дійсністю, на основі чого доходить висновку про необхідність постійного збагачення когнітивного й емоційного досвіду дітей для забезпечення підґрунтя задля розвитку їх творчої уяви [1].

Психолог О. М. Дьяченко пише: «Уява – це наче чутливий музичний інструмент, оволодіння яким відкриває можливості самовираження, вимагає від дитини перебудування і виконання власних задумів і бажань» [5].

Отже, уява – своєрідна форма відображення об'єктивної дійсності, психічний процес, що полягає у створенні нових образів шляхом переробки матеріалу сприймань і уявлень, що виникли у попередньому досвіді.

Уява у дитини починає розвиватися доволі рано, вона слабша, ніж у дорослого, але вона займає більше місця в її житті. Т. В. Дуткевич зазначає, що саме уява є основним новоутворенням у дошкільному віці, оскільки вона формується під впливом ігрової діяльності і уможливорює заміщення одного предмета іншим. Головною особливістю уяви, на думку автора, є можливість виділяти ціле раніше від частини і переносити риси одного об'єкта реальності на інший. Сама уява вважається ним як основна форма пізнання в дошкільному віці, що обов'язково супроводжує всі види розумової діяльності дитини [3].

Дошкільник може уявити значно менше, ніж школяр чи доросла людина, оскільки у нього менший запас знань, з елементів яких створюються нові образи. Одноманітнішими, ніж у школяра і дорослої людини, є засоби, якими користується дошкільник під час їх створення.

Особливостями дитячої уяви є: неточність образів; невимогливість; спотворення, гіперболізація (перебільшення) дійсності; довіра до образів уяви; слабкість критичної думки (невміння відрізнити реальність від вигаданого, що часто дає привід дорослим звинувачувати дитину у брехливості, хоч насправді це не так, оскільки дитина не має при цьому корисливої мети); тісний зв'язок з емоціями, вигаданих образів – з реальними; нестійкість (олівець – спочатку дерево, потім – термометр); надзвичайна яскравість і перевтілення в образи уяви (любить знайомі казки); недостатня узагальненість образів уяви (переко типолі – колобок); репродуктивний (відтворювальний) характер [4; 6].

Як бачимо, образи уяви у дітей дошкільного віку ще не стійкі, напрям її роботи швидко змінюється під впливом зовнішніх вражень. За нетривалий час діти кілька разів переходять від одних ігор до інших. Такими нестійкими є образи уяви, створені в інших видах діяльності. Діти легко перетворюють подумки один предмет на інший, наділяючи його різноманітними якостями: стілець використовують як літак, будинок, паровоз тощо.

З кожним роком уява дітей стає стійкішою. Дошкільники середнього і старшого віку можуть довго гратися в одну сюжетну гру, навіть і після перерви на інші справи легко повертаються до попереднього сюжету, знайомих малюнків, споруд.

Із розвитком мимовільної уяви виникає довільна, зумовлена участю у нових, складніших видах діяльності, зміною змісту і форм спілкування з дорослими і ровесниками.

На думку О. М. Дьяченко, у дошкільному віці вирізняються два етапи розвитку уяви.

Перший – у 4–5 років. Рівень творчої уяви дещо знижується через орієнтацію на засвоєння зразків соціальної поведінки. Афективна

уява виникає у ситуаціях, що викликають реальні переживання. Пізнавальна має відтворюючий характер. Виникає планування, але воно поширюється тільки на наступний крок, а не на весь ланцюжок дій.

Другий етап – це 6–7 років. Уява проявляється як вільне оперування засвоєних на попередньому етапі зразків поведінки. Афективна уява призначена для створення емоційно важливих для дитини ігрових ситуацій, які допомагають подолати негативні переживання. Щоб позбутися страху, дитина програє страшну ситуацію (гра у Бабу-Ягу, Поросят і Вовка). Пізнавальна уява збагачується. Вирізняється процес пошуку ідеї, створення задуму, а також підбору адекватних засобів їх втілення. Образ уяви – це вже не окремий предмет, а цілісна ситуація (квадрат домальовує до цеглини, яку піднімає кран на будівництві). Планування поширюється на всю діяльність, хоча і коригується у процесі здійснення [5].

Т. Рібо, аналізуючи продукти дитячої творчості (казки, історії, створені дітьми), генезис уяви наводив у вигляді чотирьох стадій:

– для першої стадії характерна наявність переходу від пасивної уяви до творчої;

– друга стадія починається, коли дитина оживляє навколишні предмети;

– третьою стадією є стадія гри, коли дитина проходить період від наслідування до перевтілення;

– четверту стадію автор визначав як період «романтичної винахідливості», або стадію художньої творчості [2].

Різні стадії розвитку уяви, за Т. Рібо, обумовлені розвитком розумових здібностей дітей, а вони, своєю чергою, залежать від запасу образів, багатства їх поєднань, пам'яті, мови, відчуттів.

Отже, роль уяви у формуванні дитячої творчості очевидна, оскільки здібність відтворювати, створювати різноманітні художні образи поширює, розвиває творчий потенціал дитини. Завдяки уяві дошкільник оволодіває сферою свого можливого майбутнього, будь-яка дитяча діяльність (малювання, ліплення, конструювання та ін.) набуває цілеспрямованого характеру. Уява бере безпосередню участь у виникненні передбачень, припущень, коли розв'язується будь-яке завдання.

Поряд з репродуктивною уявою, образи якої стають складнішими (наприклад, під час слухання оповідань, казок, перегляду ілюстрацій до них), розвивається продуктивна уява, що дозволяє дитині створювати нові образи згідно зі задумом. Тому діти малюють сюжетну картину на вільну тему, вигадують тварин, яких не існує, придумують нове закінчення казки тощо. У властивостях уяви (а це жвавість, швидкість та багатство образів) криються всі здібності дитини: пізнавальні,

художні, музичні. Допитливість та уяву психологи вважають основою формування особистості дитини, її бажань, інтересів, сподівань. Сила емоційної уяви настільки велика, що за її допомогою можна набагато ефективніше впливати на дитину, уникаючи небажаної поведінки, ніж за допомогою умовлянь, дорікань, гримання [7, с. 247–331].

Дошкільник використовує доволі широкий спектр прийомів створення образів уяви, як-от:

- наділення фантастичних (ігрових) персонажів реалістичними діями. Дошкільник включає героїв у специфічно людські життєві ситуації, приписуючи їм людські думки, почуття, вчинки;

- антропоморфізація – одухотворення предметів, яким діти часто користуються, оскільки постійно стикаються з ним при слуханні казок;

- аглютинація: сполучення у новому образі, здавалося б, несполучуваних елементів. Наприклад, дитина сполучає сюжети різних казок;

- гіперболізація – зменшення або перебільшення величини персонажів, предметів;

- доповнення – діти використовують добре знайомі їм казкові події, змінюючи деякі деталі, персонажів або придумуючи для знайомої казки нове продовження;

- парадоксальне комбінування – переміщення об'єкта у незвичну ситуацію [4].

Недостатній розвиток уяви призводить до стійких негативних переживань, до нав'язливих страхів, тривожності: у дитини знижується самооцінка, порушуються контакти з навколишніми, виникає почуття самотності, зневіри. Такі діти потребують особливої уваги з боку дитячих психологів.

Дошкільні роки є періодом початку розвитку творчої уяви. Перші елементи її спостерігаються вже тоді, коли дитина здатна відтворити почуте, доповнити образ героя казки новими рисами, придумати нові події. Під час малювання елементи творчої уяви виявляються у комбінуванні малюнка, використанні кольорів. Ще більше творчих компонентів можна спостерігати у рольових іграх дітей. Що старшою стає дитина, то більше вона може доповнювати предмети, яких не вистачає, уявними, подумки перетворювати реальні умови, в яких відбуваються дії.

Всі необхідні якості уяви (широта, довільність, стійкість, яскравість, оригінальність) виникають не спонтанно, а за умови систематичного впливу з боку дорослих. Вплив повинен збагачувати і уточнювати сприйняття і уявлення дитини про навколишній світ,

а не зводиться до «нав'язування» їй готових тем. Дитині потрібно допомагати знайомитися з дійсністю, щоб її зображати, розвивати здатність оперувати образами, аби створювати на їхній основі нові. Важливо формувати у дітей пізнавальні інтереси [2].

Якщо ж цю роботу з ними не проводити, то і уява значно відставатиме в розвитку. В результаті до початку шкільного навчання дитина може виявитися не готовою засвоювати навчальний матеріал, що вимагає достатньо сформованого рівня уяви. До цього віку вже повинні з'явитися такі психічні утворення, як довільність, внутрішній план дій, рефлексія. Завдяки цим новоутворенням з'являється і якісно новий вигляд уяви – довільна уява. Зростає цілеспрямованість, стійкість задумів, образи уяви наочні, динамічні і емоційно забарвлені. Присутня творча переробка уявлень.

Розвиваючи уяву з раннього дитинства, ми не тільки удосконалюємо пізнавальні процеси і здібність до творчості, але і формуємо особистість дитини.

Метою проведеного нами емпіричного дослідження було з'ясувати рівень розвитку уяви та її індивідуальних особливостей у дітей дошкільного віку. Базою проведення дослідження слугували: садочок «РІО» та садочок «Сонечко». В емпіричному дослідженні взяли участь 20 осіб віком від 4 до 5 років (10 дівчат і 10 хлопців).

У процесі дослідження було використано такий методичний інструментарій, як методика «Дослідження індивідуальних особливостей уяви» та методика «Намалюй що-небудь». Дослідження проводилося у вигляді вправи «Допоможи колобку». Суть її полягала у допомозі вирішити колобку завдання, які давали йому звірі, а саме: зайчик, вовк, ведмідь та лисичка.

Методика «Дослідження індивідуальних особливостей уяви» містила у собі такі критерії: рівень складності уяви, гнучкість уяви і ступінь фіксованості образів уявлень і ступінь стереотипності уяви.

У процесі дослідження було виявлено такі результати: у дітей переважає III рівень складності уяви (50%), де контур геометричної фігури використано як основну деталь, а малюнок є певним сюжетом, у якому введено додаткові деталі. 25% дітей мають II рівень складності уяви, тобто використали контур як основну деталь, але немає додаткових частин. I (малюнок простий, без доповнень) та V (малюнок являє собою складний сюжет) рівнем володіють по 10% дітей. IV рівень властивий 5% досліджуваних осіб, де малюнок має складний сюжет із додаванням додаткових деталей, але контур геометричної фігури й надалі є основною деталлю (рис. 1).

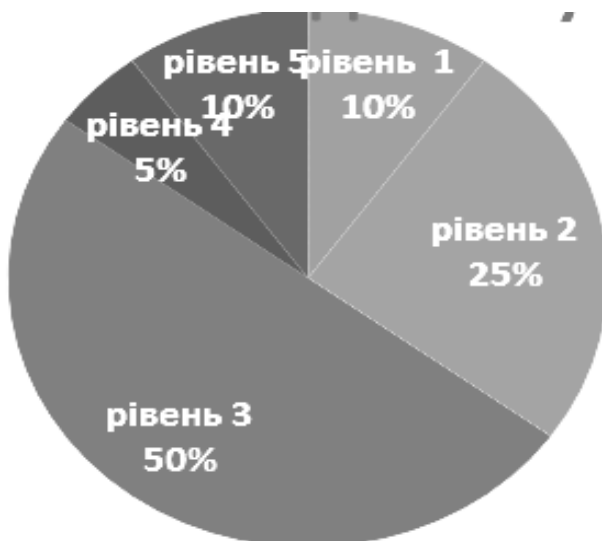

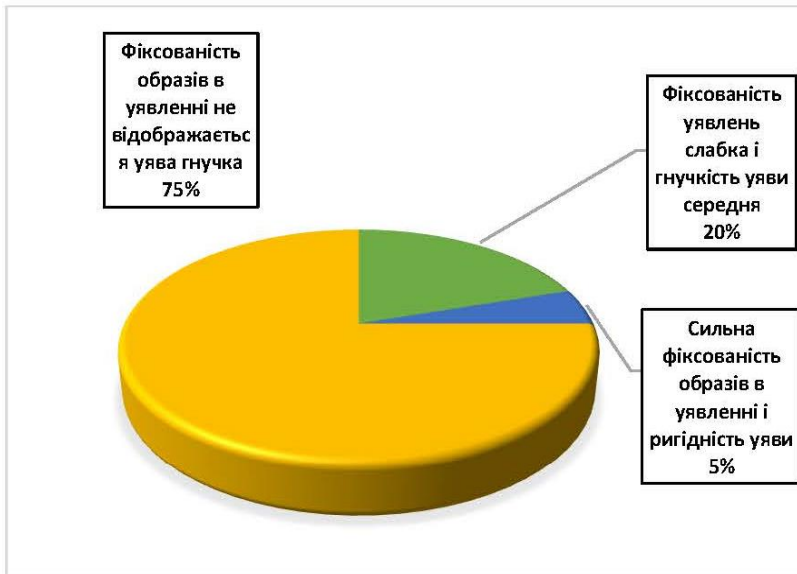
Рис. 1. Рівень складності уяви

У 75% юних респондентів фіксованість уяви відсутня. Їхні малюнки мають різні сюжети та охоплюють як внутрішню, так і зовнішню частини контура геометричної фігури. Тобто таким дітям властива гнучка уява. 20% дітей мають слабку фіксованість уяви та середній рівень гнучкості уяви. І лише 5% дітей мають сильну фіксацію образів в уявленні і негнучкість, що відбиває той самий сюжет на усіх трьох малюнках (рис. 2).

Відсутність стереотипу, де малюнок вважається оригінальним, а уява творчою, тобто усі малюнки виконані на нетипові сюжети, характерно для більшості досліджуваних – 85%. Для 15% дітей властивий середній ступінь стереотипності, де лише два малюнки мають схожі сюжети.

Отже, визначаючи рівень складності уяви, ступінь фіксованості уявлень, гнучкість уяви і ступінь її стереотипності, найперше варто звернути увагу на дітей, у яких низький рівень розвитку уяви, сильна фіксованість уявлень та високий ступінь стереотипності. Таких дітей є не надто багато, але причиною цього можуть бути наслідки пережитих стресів, дезадаптація, недостатня увага батьків або ж недостатня освіченість, і ще однією вагомою причиною може бути відсутність різнобічного культурного життя. Для таких дітей рекомендується

заняття з психологом для проведення психокорекційної роботи. Також можна застосувати різноманітні ігри та вправи для покращення розвитку уяви, наприклад, за допомогою міміки і жестів показати задумане слово, завершити казку, скласти розповідь або речення із трьох слів, здійснити подорож у Країну Чудес, описати звуки, які вони чують у природі, та чимало іншого.

Рис. 2. Гнучкість уяви та ступінь фіксованості образів уявлень

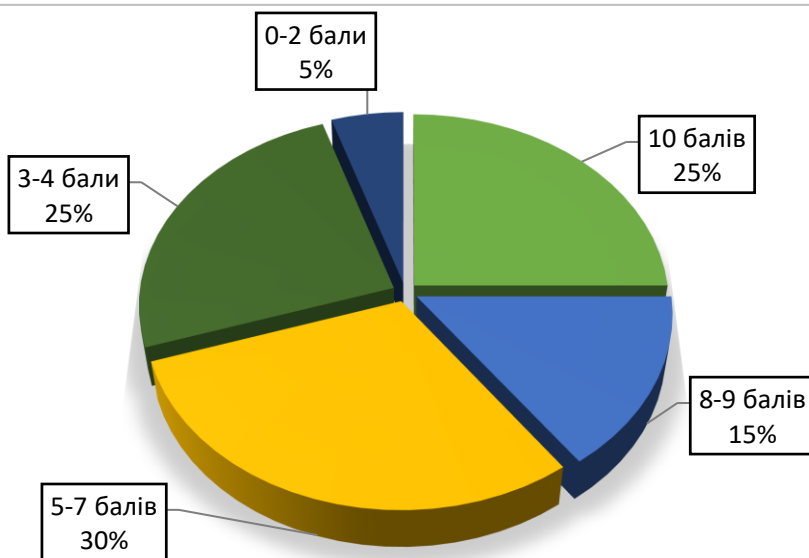
У дітей, які мають високий рівень розвитку уяви, відсутність фіксації та стереотипності, присутні здібності до художньої діяльності (графіки, живопису, скульптури і т. ін.), вони здатні зображати різноманітні абстракції чи геометричні фігури. Тобто у них домінує творча уява, яка вирізняється своєю оригінальністю.

За методикою «Намалюй що-небудь», яка визначає рівень розвитку уяви, було виявлено, що більшість робіт (30%) – 6 малюнків, мають деталі та образи, які опрацьовані посередньо, тобто дитина придумала і намалювала не зовсім щось нове, але цей малюнок несе в собі

явні елементи творчої фантазії і справляє певне емоційне враження. 25% дітей мають високий рівень розвитку уяви (10 балів), що характеризується неабиякою фантазією, багатою уявою, оригінальністю. Ще 25% дітей намалювали малюнки, де слабо розглядається фантазія і не дуже добре опрацьовані деталі (3–4 бали).

У 15% дітей малюнки мають досить оригінальне, емоційне і красиве зображення, проте деталі картини опрацьовані не погано (8–9 балів). І лише 5% дітей мають слабо розвинену уяву, оскільки за відведений час дитина не зуміла нічого придумати і намалювала лише окремі штрихи та лінії (0–2 бали) (рис. 3).

Рис. 3. Особливості розвитку уяви

Визначаючи особливості розвитку уяви, особливу увагу варто звернути на дітей, у яких низький рівень розвитку уяви (0–2 бали). З такими дітьми потрібно попрацювати за допомогою різноманітних ігор. Діти, які намалювали оригінальні малюнки (25%), мають неабияку фантазію та багату уяву.

Висновки. Отже, для розвитку уяви й творчості дошкільника найсприятливішою є позиція дорослого, яка надає простір дитячій

самостійності, ініціативності, заохочує найменші прояви фантазії дитини. Розвиток уяви дитини відбувається у грі та у продуктивних видах діяльності. Окремими прийомами формування уяви виступають заохочення до розробки задуму, до планування його втілення, до створення уявних ситуацій; стимулювання уяви під час читання дитячої літератури; постановка творчих завдань, проблемних ситуацій ігрового змісту.

За результатами проведеного емпіричного дослідження ми з'ясували, що для половини досліджуваних нами осіб притаманний III рівень складності уяви. Фіксованість у більшості дітей – відсутня, їхні малюнки мають різні сюжети та охоплюють як внутрішню, так і зовнішню частини контура геометричної фігури. Тобто таким дітям властива гнучка уява. У дітей відсутній рівень стереотипності, оскільки усі малюнки виконані на нетипові сюжети. Для більшості дітей притаманний середній рівень розвитку уяви, тобто дитина придумала і намалювала не зовсім щось нове, але цей малюнок несе в собі явні елементи творчої фантазії та певне емоційне навантаження.

Після завершення експерименту нами було надано практичні рекомендації для розвитку уяви дітей дошкільного віку, які мають низький рівень розвитку уяви та індивідуальних особливостей. Зокрема, це є ігри «Придумай свій танець», «Зобрази в русі», «Намалюй своє ім'я», вправи «Ці три слова обов'язкові», «Знайди відмінності», «Пофантазуй» та «Імітація».

Запропоновані рекомендації сприяють вдосконаленню та розвитку уяви і фантазії дошкільників.

Перспективу подальших наукових розвідок вбачаємо в апробації прийомів розвитку уяви дошкільників та виявленні їх ефективності.

1. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте: Психолог. Очерк: книга для учителя. М.: Просвещение, 1991. 94 с.

2. Гальченко В. М. Теоретичні аспекти формування творчих здібностей дошкільників. *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Т. VI. Вип. 3. К., 2004. С. 90–97.

3. Дуткевич Т. В. Дитяча розвивально-корекційна психологія: модульний навчальний посібник для студентів ЗВО за напрямом підготовки 6.030103 «Практична психологія». К.: Центр учбової літератури, 2017. 304 с.

4. Дуткевич Т. В. Дошкільна психологія: навч. посібник. 2-ге вид. К.: Центр учбової літератури, 2016. 392 с.

5. Дьяченко О. М., Кириллова А. И. О некоторых особенностях развития воображения детей дошкольного возраста. М.: Вопросы психологии, 1987. С. 44–51.

6. Мухина В. С. Психология дошкольника / под ред. Л. А. Венгера. М.: Просвещение, 2005. 239 с.

7. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки: навч. посібник / за заг. ред. З. Н. Борисової. К.: Вища школа, 2004. 511 с.

Borysiuk O. M., Lepsh O. M. Psychological aspects of the formation of the preschool children's imagination

In the article the problem of the development of imagination during preschool ontogenesis is considered. It is found out that imagination – a kind of reflection of objective reality, the mental process, consisting in creating new images through the processing the material of perceptions and ideas that arose in the previous experience.

Imagination is a major notion in preschool age, since it is formed under the influence of game activity, and allows to substitute one subject by others. Images of imagination in children of preschool age are still unstable, the direction of its work is rapidly changing under the influence of external impressions.

It was found that creative activity is impossible without imagination, which preschoolers use constantly in various situations: playing, telling tales, talking about their future, etc.

The preschooler uses a fairly wide range of techniques for creating imagery images: anthoromypromization, agglutination, hyperbolization, supplementation and paradoxical combination. The dynamics of the imagination development in the preschool age is described: the first stages of the development of the imagination – in the period of 4–5 years, the second – 6–7 years. The basic psychological conditions of its development are determined. It has been established that for the development of the imagination and creativity of the preschool child, the most favorable is the adult's position, which provides space for childhood autonomy, initiative, encourages the smallest manifestations of the child's imagination. The development of the child's imagination takes place in the game and in productive activities.

Separate methods of the formation of the imagination are the encouragement for the development of the idea, the planning of its implementation, to create imaginary situations; stimulating imagination when reading children's literature; statement of creative tasks, problem situations of game content. The insufficient development of the imagination leads to persistent negative experiences, to obsessive fears, anxiety.

The individual peculiarities of imagination in preschool children are empirically studied: the level of complexity of imagination, the flexibility of imagination and the degree of fixation of images of representations and the degree of stereotyped imagination. The level of development of imagination in preschoolers is singled out and exercises for its development are offered.

Key words: preschool age, imagination, development of the imagination of the child-preschooler.

Стаття надійшла 31 травня 2018 р.